

Ratna evakuacija i pregled zaštitnih radova na pokretnom inventaru iz župne crkve sv. Ladislava u Pokupskom

Anđelko Pedišić

Anđelko Pedišić
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za drvenu polikromiranu skulpturu
Zagreb, Zmajevac 8
apedisic@h-r-z.hr

Pregledni rad/Scientific review
Primljen/Received: 13. o8. 2014.

UDK:
726.54.025.1(497.5 Pokupsko)
355.018(497.5)"199":[247:726.54
DOI:
<http://dx.doi.org/10.17018/portal.2014.13>

SAŽETAK: Župna crkva sv. Ladislava u Pokupskom teško je stradala u ratnim razaranjima tijekom listopada i studenoga 1991. godine. Ovaj tekst objedinjuje i sistematizira arhivsku građu o tada evakuiranom inventaru te na konkretnom primjeru objašnjava pojam ratne štete, koji osim oštećenja kao posljedice izravnih borbenih djelovanja, obuhvaća i oštećenja nastala tijekom demontiranja, evakuacije, transporta i smještaja predmeta u priručna spremišta te nestanak određenog broja predmeta tijekom evakuacije. U kronologiji konzervatorsko-restauratorskih radova može se steći uvid u probleme obnove ratom uništene ili oštećene kulturne baštine i zaključiti da se radi o dugom i složenom procesu koji ovisi o nizu čimbenika, a koji se poduzima s namjerom da se ljudima koji nakon ratnih razaranja žele nastaviti živjeti onako kako su živjeli prije, vrati dio izgubljenog povijesnog identiteta.

KLJUČNE RIJEČI: *Pokupsko, Župna crkva sv. Ladislava, Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije, Domovinski rat, kulturna baština, ratne štete, konzerviranje-restauriranje, drvena polikromirana skulptura*

Oštećenja crkve sv. Ladislava u Pokupskom, koja 1982. godine mijenja titular u Uznesenje Blažene Djevice Marije,¹ opisana su u Katalogu dokumentiranosti spomenika kulture stradalih u ratu, iz 1993. godine,² u kojem se uz opće podatke navode i podaci o dokumentaciji i prije izvedenim zaštitnim radovima.

Prema tim podacima, gradnja crkve dovršena je 1740. godine i od tada pa do 1909. godine, osim manjih popravaka nije bilo većih intervencija. Veća obnova crkve provedena je 1909. godine nakon potresa u kojem je stradala, a poslije su izvedeni manji zahvati: zamjena orgulja (1939.), obnova srušene lukovice zvonika (1976.) kad su i smanjene njezine dimenzije, uređenje fasade i elektrifikacija zvona (1982.), obnova krova i zamjena pokrova te obnova fasada i tornja (1991.). Crkva je upisana u Registar spomenika kulture 1965. godine, rješenjem Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu - 154.³

Uz podatke objavljene u Katalogu dokumentiranosti spomenika kulture stradalih u ratu, iz 1993. godine, o oštećenjima crkve detaljnije se može saznati iz bilješki bivšeg župnika Matije Jurakovića, koji je detaljno vodio dnevnik granatiranja crkve.⁴

Ratna razaranja u Pokupskom počela su 2. listopada 1991. godine. Lukovica tornja župne crkve pogođena je zapaljivom granatom 3. listopada 1991. godine oko 17 sati, pri čemu je u tornju nastao požar koji je uništio konstrukciju triju zvona koja su pala na dno zvonika, popucala i deformirala se od temperature. Vatra je progutala stube koje su vodile u toranj, zahvatila drvena vrata koja su dijelila toranj od kora crkve (pritom su do temelja izgorjele orgulje na koru), a teško je stradao i svod sa zidnim slikama i štukaturom (sl. 1, 2, 3).⁵

Krovište iznad crkvene lađe pogođeno je u dva navrata, 7. i 28. listopada, a 2. studenoga pogođeno je krovište nad

1. Pokupsko, župna crkva Sv. Ladislava nakon artiljerijskog napada (MK – UZKB – F, snimio Žarko Laszlo, 1991. god.; inv. br.: 52137). Pokupsko, the parish church of St. Ladislaus after an artillery attack (Ministry of Culture - Directorate for the Protection of Cultural Heritage- Photo Archive, photo by Žarko Laszlo, 1991, inv. no.: 52137)

2. Pokupsko, župna crkva Sv. Ladislava nakon artiljerijskog napada (MK – UZKB – F, snimio Z. Božičević, 1991. god.; inv. br.: 50578). Pokupsko, the parish church of St. Ladislaus after an artillery attack (Ministry of Culture - Directorate for the Protection of Cultural Heritage- Photo Archive, photo by Z. Božičević, 1991, inv. no.: 50578)

svetištem; teško su oštećeni krovna konstrukcija i svodovi crkve. Velika oštećenja krova, niske temperature i kiše koje su nemilice padale, pogoršavale su već učinjenu štetu. Budući da se Pokupsko nalazilo u ratnoj zoni, iz sigurnosnih razloga nije bilo moguće privremeno zaštititi građevinu od prodora kiše.

Topovska granata uletjela je 15. studenoga kroz prozor u unutrašnjost crkve i oštetila vrijedni inventar.⁶ Velika oštećenja načinjena su na ogradi i kulama oko crkve.

Prema dnevniku rada Zavoda za restauriranje umjetnina, prvi pokušaj evakuacije pokretnoga inventara poduzet je 10. listopada 1991. godine, međutim cesta do Pokupskog nije bila prohodna zbog ratnih aktivnosti na tom području.⁷

Prva evakuacija umjetnina i dijelova inventara iz oštećene crkve uspješno je provedena 16. studenoga 1991. godine, o čemu je Gradski zavod za zaštitu i obnovu spomenika kulture i prirode u Zagrebu sastavio zapisnik.⁸ Evakuaciju je obavila ekipa Gradskog zavoda za zaštitu i obnovu spomenika kulture i prirode iz Zagreba: Vesna Matijević, dipl. ing. arh., Eduard Dukić, dipl. ing. arh., Rudi Gašpert, arh. tehničar i Branko Kladarin, prof. povj. umj., te ravnateljica Muzeja Turopolja, Višnja Huzjak, prof. i Aleksandar Božić, glavni urednik „Glasnika Turopolja“ iz Velike Gorice. U zapisniku se navodi da su tog dana evakuirani kipovi s oltara, oštećene oltarne pale i sitni inventar, dok je oltarna arhitektura ostavljena u crkvi, budući da

u ekipi nisu bili prethodno najavljeni restauratori koji bi je mogli demontirati na stručan način i odgovarajućim alatom (sl. 4). Zapisnik sadrži popis svih evakuiranih dijelova koji su sistematizirani u deset cjelina.

Iz bilješki novinara Aleksandra Božića, koji je slikovito opisao evakuaciju umjetnina, saznajemo da je prije evakuacije izrađena fotografska dokumentacija, a svaki je predmet evidentiran i obilježen.⁹ Božić spominje da su od siline detonacija ispale slike iz ukrasnih okvira, a prema fotografskoj dokumentaciji, to se konkretno odnosi na oltarnu palu s oltara sv. Marije. Priprema predmeta za evakuaciju prekinuta je oko 14 sati zbog početka ratnih aktivnosti u blizini crkve, a kipove su iz crkve iznijeli pripadnici Hrvatske vojske i donijeli do kamiona koji je prethodno bio natovaren sijenom iz obližnjeg sjenika. Kamion je krenuo prema Velikoj Gorici u sumrak.¹⁰

Druga evakuacija umjetnina i dijelova inventara iz oštećene crkve provedena je 19. studenoga 1991. godine, o čemu je Zavod za zaštitu spomenika kulture Ministarstva kulture i prosvjete 21. studenoga 1991. sastavio zapisnik.¹¹ Demontažu i evakuaciju obavila je ekipa Zavoda za restauriranje umjetnina iz Zagreba: Velimir Ivezić, Josip Gebaj, Ivica Smolković, Josip Turk, Zdravko Dvojković, Dragutin Furdy te Želimir Laszlo i Miljenko Mrakužić iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture Ministarstva prosvjete, kulture i športa. Rastavljeni su atika i središnji dio arhitekture glavnog oltara, te skinuti stupovi, krila i atike s bočnih

3. Pokupsko, župna crkva Sv. Ladislava, unutrašnjost crkve nakon artiljerijskog napada (MK – UZKB – F, snimio I. Gjurčić; inv. br.: 52141). Pokupsko, the parish church of St. Ladislaus, the interior after an artillery attack (Ministry of Culture - Directorate for the Protection of Cultural Heritage - Photo Archive, photo by I. Gjurčić, inv. no.: 52141)

oltara na trijumfalnom luku.¹² Predmeti su natovareni na kamion Hrvatske vojske nezapakirani, a idućeg su dana dopremljeni u Muzej Turopolja u Velikoj Gorici.

Cjelovit popis predmeta iz tih evakuacija izradio je Branko Kladarin, dipl. pov. umj., u sklopu dvaju izvještaja Gradskog zavoda za zaštitu i obnovu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, sastavljenih 9. prosinca 1991. i 16. siječnja 1992. godine.¹³ Prvi dio izvještaja čini popis pojedinačnih predmeta (nabrojani su kipovi i veći elementi dekorativne plastike). Predmeti su sistematizirani u trinaest cjelina u koje ubraja pet oltara (sv. Ladislava, sv. Marije, sv. Josipa, Sv. Križa i sv. Izidora), propovjedaonicu, ormarić krstionice, devet kanonskih pločica, tri slike (sv. Rok, Bogorodica u zvonolikom plaštu, sv. Antun Padovanski), raspelo i neidentificirani dio oltarne arhitekture. Drugi dio izvještaja odnosi se na dnevnik pakiranja predmeta koje su s Kladarinom u nekoliko navrata pakirali djelatnici Zavoda za restauriranje umjetnina iz Zagreba.¹⁴

Iz Kladarinova izvještaja saznajemo da su nakon evakuacije 1991. godine sve umjetnine najprije bile pohranjene u Muzeju Turopolja u Velikoj Gorici, te da su oltarne pale oltara sv. Marije i sv. Josipa iste godine prenesene u Zavod za restauriranje umjetnina.¹⁵

Također saznajemo da su 1991. golubicu Sv. Duha ispod baldahina propovjedaonice te neidentificirane i teško oštećene fragmente oltarne arhitekture odnijeli djelatnici Gradskog zavoda za zaštitu i obnovu spomenika kulture

i prirode u Zagrebu za potrebe izložbe koja se održavala u predvorju Gradske skupštine.¹⁶

Na kraju, iz izvještaja se može saznati koji su predmeti bili izloženi na izložbi „Porušeno Pokupsko“ u Muzeju Turopolja od 15. prosinca 1991. godine do 30. siječnja 1992. godine, za koju je tiskan katalog.¹⁷ Naime, katalog izložbe ne sadrži popis tih predmeta, ali se svi navode u izvještaju. Dakle, saznajemo da su u Muzeju Turopolja izlagani sljedeći predmeti: tabernakul i kipovi sa središnjeg dijela glavnog oltara zajedno s pripadajućim atributima, veliki grb biskupa Branjuga iznad baldahina na središnjem dijelu glavnog oltara, s pripadajućim anđelima, svi kipovi figuralne grupe Sv. Trojstva naatici glavnog oltara, osim golubice Sv. Duha, rezbarene zrake, oblaci i sedam kerubinskih glavica s atike glavnog oltara te kipovi velikih anđela s atike glavnog oltara. Izložene su čak i dvije volute s atike glavnog oltara te rezbarena košara s cvijećem. Od ostalih predmeta izloženi su grbovi biskupa Branjuga s oltara sv. Marije, sv. Josipa i propovjedaonice, po dva svijećnjaka s oltara sv. Josipa, Sv. Križa i sv. Izidora, donji dio baldahina propovjedaonice, ormarić krstionice, drveno raspelo te kip nepoznate identifikacije s oltara Sv. Križa.

Nakon evakuacije 1991. godine, u crkvi sv. Ladislava ostala je arhitektura središnjeg dijela glavnog oltara, zajedno s predelom i visokim postoljem te vijencem i dijelovima atike, zatim arhitektura središnjih dijelova bočnih oltara sv. Marije i sv. Josipa i govornica propovjedaonice. Pre-

4. Pokupsko, župna crkva Sv. Ladislava, kerubini s atike glavnog oltara, stanje nakon evakuacije (fototeka HRZ-a, snimila J. Leiner, 1991. god.; br. neg.: 6546).

Pokupsko, the parish church of St. Ladislaus, cherubs from the main altar attic (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by J. Leiner, 1991, neg. no.: 6546)

ma dnevniku rada Zavoda za restauriranje umjetnina, demontaža arhitekture triju navedenih oltara provedena je 15. travnja 1992. godine, a dijelovi su kamionom Hrvatske vojske prevezeni u nedovršenu privatnu kuću u selu Opatija nedaleko od Pokupskog.¹⁸

Pohrana predmeta i štete prouzročene tijekom pohrane od 1991. do 1997. godine

Za pohranu inventara evakuiranog iz oštećene crkve sv. Ladislava u Pokupskom (sl. 5, 6) korišteno je više lokacija, tako da je jedan dio bio pohranjen u prostorijama Muzeja Turopolja, drugi dio u podrumskom prostoru pokraj trezora Zavoda za platni promet u Velikoj Gorici, a ostali dijelovi u prostorijama privatnih kuća u Pokupskom i okolici.

Uvid u stanje u prostorima za pohranu u Velikoj Gorici moguće je steći na temelju izvještaja Zavoda za restauriranje umjetnina od 21. veljače 1995. godine kad je skupina stručnjaka (Romana Jagić, Mario Braun, Darwin Butković i Mirela Ramljak-Purgar zajedno s dr. Doris Baričević i gostima Erasmusom Weddingenom¹⁹ iz Švicarske i Sigrid Pfandlbauer²⁰ iz Njemačke) pregledala stanje dijelova inventara iz župne crkve u Pokupskom.²¹

Pregledom je utvrđeno da prostor na prvom katu Muzeja Turopolja ispunjava sve uvjete za pohranu umjetnina, osim što bi se zbog velikog prozora tijekom ljetnih mjeseci mogli pojaviti problemi u održavanju mikroklimе. Također

je utvrđeno da je u prostoru pohranjena jedna od velikih skulptura s oltara sv. Ladislava. Pregledom dnevnika rada Zavoda za restauriranje umjetnina utvrđeno je da se radi o kipu sv. Jurja sa središnjeg dijela oltara.

U Zavodu za platni promet u Velikoj Gorici bila je sasvim drugačija situacija. Naime, utvrđeno je da je podrumaska prostorija u koju je smješten veći dio pokretnog inventara iz Pokupskog pretopla i presuha jer su na njezinu stropu cijevi sustava za grijanje poslovnih prostora, a u prostoriji nema ovlaživača zraka i nije moguće provjetranje. Zbog suhog zraka i topline došlo je do naglog isušivanja dijelova inventara koji su prije evakuacije bili izloženi prevelikoj vlazi, pa se znatan opseg površinske dekoracije na tim dijelovima odvojio i otpao, a na nekim mjestima procijenjeno je otpadanje na 40% ukupne površine. S obzirom na to da je podrumaska prostorija Zavoda za platni promet u Velikoj Gorici bila potpuno neprimjerena za pohranu umjetnina na drvenom nosiocu, odlučeno je da se poduzmu hitne mjere preventivne zaštite i da se predmeti što prije premjeste u primjereni prostor.

Prema izvještaju Zavoda za restauriranje umjetnina od 6. studenoga 1995. godine, jedan dio pokretnog inventara iz crkve sv. Ladislava u Pokupskom izvađen je iz podruma Zavoda za platni promet i premješten u Muzej Turopolja, gdje je obavljeno podljepljivanje odignutih površinskih slojeva uz ovlaživanje prostora i mjerenje vlage.²² U iz-

5. Pokupsko, župna crkva Sv. Ladislava, glava kerubina s atike glavnog oltara, detalj snimljen prije konzervatorsko-restauratorskih radova (fototeka HRZ-a, snimio M. Dvorščak, 1996. god.; br. neg.: 20399).

Pokupsko, the parish church of St. Ladislaus, a cherub's head from the main altar attic, detail before conservation (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by M. Dvorščak, 1996, neg. no.: 20399)

6. Pokupsko, župna crkva Sv. Ladislava, alegorija ljubavi s atike glavnog oltara, detalj snimljen prije konzervatorsko-restauratorskih radova (fototeka HRZ-a, snimio M. Dvorščak, 1998. god.; br. neg.: 30198).

Pokupsko, the parish church of St. Ladislaus, the allegory of love from the main altar attic, detail before conservation (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by M. Dvorščak, 1998, neg. no.: 30198)

vještaju se spominje da je u Muzej Turopolja preneseno pet paketa u kojima su bili kipovi dvaju anđela i jednog telamona te jedna kartuša, a iz dnevnika rada Zavoda za restauriranje umjetnina može se zaključiti da je riječ o dva anđela s atike glavnog oltara i lijevom telamonu sa središnjeg dijela glavnog oltara, koji su podljepljivani od studenoga 1995. do kraja travnja 1996., zajedno s kipom sv. Jurja.²³ Konzervatorsko-restauratorski radovi na glavnom oltaru koji su počeli u Muzeju Turopolja nastavljeni su tek u listopadu 1996. godine, u prostorijama Zavoda za restauriranje umjetnina.

Prema izvješćima Hrvatskog restauratorskog zavoda o konzervatorsko-restauratorskim radovima na dijelovima pokretnog inventara iz župne crkve sv. Ladislava u Pokupskom, postupno iznošenje dijelova iz Zavoda za platni promet u Velikoj Gorici i transport u primjereniji prostor počelo je 1996. godine, ali većina predmeta iznesena je tek početkom 1997. godine.²⁴ Naime, pohranjeni inventar je 1995. godine opsegom nadilazio mogućnosti uvrštavanja u program konzervatorsko-restauratorskih radionica Zavoda za restauriranje umjetnina, pa se po-

kušalo ostvariti partnerstvo s Restauratorskim centrom u Ludbregu, koji je bio osnovan prethodne godine. Nažalost, do toga nikad nije došlo, a prošlo je još godinu dana dok nije dogovoren plan preuzimanja inventara u programsku djelatnost. Kako su uvjeti u podrumskom prostoru Zavoda za platni promet bili trajno loši za umjetnine na drvenom nosiocu, opseg oštećenja se u dvije godine, otkad je napravljen prvi uvidaj, drastično pogoršao. Iz izvješća o zatečenom stanju umjetnina saznajemo da je niska vlaga prouzročila isušivanje drvenog nosioca, što je rezultiralo smanjenjem njegova volumena, zbog čega su se slojevi površinskog obojenja odvojili gotovo cijelom površinom. Opisano je da se slojevi površinskog obojenja odižu od nosioca u obliku ljuski i otpadaju, a stanje je tako loše da na nekim predmetima uz nosilac prijanja tek oko 10% površinskog oslika. Također se spominje da je površinsko obojenje na predmetima višeslojno i da su slojevi boje međusobno čvrsto priljubljeni, tvoreći ljusku odlijepljenu od drvenog nosioca.

Uzevši u obzir te činjenice, zaključeno je da prije transporta predmeta treba zaštititi njihovu površinu polaganjem sloja japanskog papira impregniranog ljepilom

u spreju.²⁵ No kad se počelo s preventivnom zaštitom, naišlo se na niz problema. Naime, da bi se mogla provesti preventivna zaštita površinskih slojeva, predmete je trebalo razmotiti, a budući da je većina velikih predmeta, poglavito kipova, prije transporta u Zavod za platni promet bila zapakirana u mekane spužve koje su došle u izravan dodir s površinom predmeta, oljušteno površinsko obojenje je prilikom odmatanja zapinjalo za spužve i otpadalo, izazivajući velika oštećenja.

Zbog toga je odlučeno da će se odmotati samo oni predmeti koji su zapakirani u papir, dok će se oni u spužvama transportirati zajedno s omotom.

Uvjete u kojima je trebalo provesti preventivnu zaštitu dodatno je zakomplicirala i činjenica da se uz prostoriju s dijelovima inventara nalazio trezor Zavoda za platni promet. Naime, ondašnji šef poslovnice nije dopuštao dulje zadržavanje u prostoru pokraj trezora, a postupak pripreme, rezanja i lijepljenja japanskog papira tekao je sporo.

S obzirom na to da je preventivna zaštita na licu mjesta morala biti obavljena na brzinu, odlučeno je da se ugroženi površinski slojevi zalijepe tako da se na njihovu površinu uz pomoć prskalice nanese ljepljivo *Plextol D 498*,²⁶ kako bi sloj ljepljivog filma spriječio da oljušteni površinski slojevi otpadnu u transportu. *Plextol D 498* je naknadno uklonjen s pomoću *white spirita* i etilnog alkohola.

Preventivno zaštićeni dijelovi inventara morali su biti transportirani bez zaštitnog omota, kako bi se moglo procijeniti gdje ih se može prihvatiti a da se pritom ne smrve odignuti površinski slojevi.

Na kraju treba spomenuti i uvjete u kojima je bila smještena arhitektura glavnog oltara te bočnih oltara sv. Marije i sv. Josipa, koja je 1992. bila sklonjena u nedovršenu obiteljsku kuću u selu Opatija nedaleko od Pokupskog. Pregledom stanja pohranjenih dijelova koje su obavili djelatnici Hrvatskog restauratorskog zavoda 1997. godine, utvrđeno je da su prizemne prostorije obiteljske kuće „pune dijelova oltarne arhitekture“. Također je utvrđeno da kuća u prizemlju nema ugrađenu stolariju vrata i prozora, odnosno da mjesto za pohranu predmeta iz Pokupskog nema nikakvu sigurnosnu i izolacijsku vrijednost. Unatoč toj činjenici, pregledom pohranjenog inventara utvrđeno je da se drveni nosilac tih predmeta i površinski slojevi koji su na njega položeni nalaze u relativno dobrom stanju te da su veća oštećenja prisutna tek na manjem broju predmeta izloženih izravnom djelovanju sunčane svjetlosti.

Konzervatorsko-restauratorski radovi od 1995. do 2000. godine

Konzervatorsko-restauratorski radovi na pokretnom inventaru župne crkve u Pokupskom počeli su u studenome 1995. godine, kad je iz trezora Zavoda za platni promet u Velikoj Gorici izvađeno pet paketa s dijelovima glavnog

oltara, koji su tada premješteni u Muzej Turopolja, u svrhu izvođenja najnužnijih zahvata podljepljivanja odignutih slojeva površinske dekoracije. Radovi na pokretnom inventaru nastavljani su 1996. godine u prostorijama Zavoda za restauriranje umjetnina koji se 1997. spaja s Restauratorskim zavodom Hrvatske i mijenja naziv u Hrvatski restauratorski zavod, a radovi na pokretnom inventaru iz župne crkve u Pokupskom nastavljaju se u sklopu djelatnosti te ustanove i kontinuirano traju do 2000. godine.

Konzervatorsko-restauratorski radovi izvedeni u Hrvatskom restauratorskom zavodu do 2000. godine obuhvatili su sve dijelove glavnog oltara i bočnih oltara sv. Marije i sv. Josipa koji su 1991. godine bili preneseni u Zavod za platni promet u Velikoj Gorici te arhitekturu spomenutih bočnih oltara koja je bila smještena u nedovršenu obiteljsku kuću u selu Opatija nedaleko od Pokupskog. Stanje u kojem se nalazio pokretni inventar iz župne crkve u Pokupskom velikim je dijelom bilo uvjetovano neprimjerenom pohranom u podrumu Zavoda za platni promet u Velikoj Gorici, gdje se nalazio od 1991. do 1997. godine. Zbog niske vlage došlo je do rasušivanja i pucanja drvenog nosioca, a duž gotovo cijele površine slojevi površinskog obojenja odvojili su se od nosioca. Na pojedinim dijelovima inventara bila su prisutna i mehanička oštećenja prouzročena eksplozijom granate te gubici dijelova rezbarije. Cijeli je inventar bio prekriven naslagama površinske prljavštine, a na poledini predmeta uočavala se crvotočnost drvenog nosioca.

Prije početka konzervatorsko-restauratorskih radova dogovoren je normativni koncept, kako bi na sve dijelove oltara bila primijenjena ista tehnologija, a konačni izgled oltara nakon provedenih radova bio ujednačen. Zbog velikog opsega evakuiranog inventara, nedostatnih financijskih sredstava i velikog broja prioriteta vezanih uz ratne štete, odlučeno je da se konzervatorsko-restauratorski radovi usmjere na saniranje oštećenja i prezentaciju posljednjeg povijesnog sloja.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na oltarima dodijeljeni su dvama odsjecima unutar Odjela za drvenu polikromiranu skulpturu, i to tako da je jedan odsjek preuzeo dijelove glavnog oltara, a drugi bočne oltare. Radovi na oltarnim palama bočnih oltara obavljani su na Odjelu za štafelajno slikarstvo.

Prije unosa u radionice Zavoda za restauriranje umjetnina, odnosno Hrvatskog restauratorskog zavoda, svi dijelovi oltara bili su izloženi gama-zračenju, da bi se eliminirali nametnici u drvenom nosiocu, a zračenje je provedeno u Institutu Ruđer Bošković. Na pojedinim dijelovima oltara provedeno je natapanje nosioca injektiranjem otopine insekticida i fungicida. Nakon dezinfekcije pristupilo se sanaciji oštećenja. Odignuti slojevi površinskog obojenja zajedno s krednom podlogom podljepljeni su 5%-tnom

7. Pokupsko, župna crkva Sv. Ladislava, alegorija ljubavi s atike glavnog oltara, detalj snimljen tijekom obrade oštećenja (fototeka HRZ-a, snimio M. Dvorščak, 1998. god.; br. neg.: 27285).

Pokupsko, the parish church of St. Ladislaus, the allegory of love from the main altar attic, detail in the course of treating the injuries (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by M. Dvorščak, 1998, neg. no.: 27285)

8. Pokupsko, župna crkva Sv. Ladislava, kip sv. Jelene sa središnjeg dijela glavnog oltara, detalj snimljen tijekom obrade oštećenja (fototeka HRZ-a, snimio M. Dvorščak, 1997. god.; br. neg.: 20995).

Pokupsko, the parish church of St. Ladislaus, the statue of St. Helen from the central portion of the main altar, detail in the course of treating the injuries (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by M. Dvorščak, 1997, neg. no.: 20995)

otopinom zečjeg tutkala koja je injektirana u pukotine, a jače deformirani dijelovi, koji ni nakon višekratnog lijepljenja nisu dobro prijanjali uz podlogu, dodatno su učvršćeni akrilnim ljepilom (*Plextol 498*) pomiješanim s destiliranom vodom u omjeru 1:2. Za razbijanje površinske napetosti i omekšavanje krede upotrijebljena je mješavina destilirane vode i etilnog alkohola u omjeru 1:1, a slojevi površinskog obojenja i podloge vraćani su na nosilac toplinskom lopaticom. Sloj *Plextola D 498* koji je bio položen na površinu slikanog sloja kao preventivna zaštita, tijekom podljepljivanja postupno je uklanjan s pomoću *white spirita* i etilnog alkohola. Nakon podljepljivanja, uklanjale su se naslage površinske prljavštine uporabom 5%-tne vodene otopine *RAV 14*²⁷ koja je zbog svoje alkalnosti naknadno neutralizirana razrijeđenom oksalnom kiselinom. Ostaci nečistoće dočišćeni su 4%-tnom vodenom otopinom triamonij-citrata u klucel gelu. Veća oštećenja u drvenom nosiocu pokitana su piljevinskim kitom pomiješanim s polivinil-acetatnim ljepilom. Rekonstrukcije i ogoljeni dijelovi drvenog nosioca impregnirani su 5%-tnom otopinom zečjeg tutkala, a zatim kredirani. Kredirane površine su prije izrade završnog retuša izolira-

ne 4%-tnom otopinom šelaka u etilnom alkoholu. Retuš oštećenja u sloju zadnjeg preslika izveden je gvašem te pigmentima u prahu vezanim s pomoću 20%-tne otopine *Mowilith 20*²⁸ u kombinaciji etilnog alkohola i acetona u omjeru 70 : 30 %. Oštećenja imitacije pozlate pokrivena su listićima *šlagmetala* koji su patinirani lazurnom ili su retuširana mineralnim pigmentom s akrilnim vezivom, što je ovisilo o prikladnijem vizualnom uklapanju. Nakon izvedbe završnog retuša, dijelovi oltara lakirani su damar-lakom otopljenim u teškom benzinu (*white spirit*) s malom primjesom aromatskih ugljikovodika.

Na temelju konzervatorsko-restauratorskih istraživanja provedenih između 1995. i 2000. godine, zaključeno je da su oltari bili preslikani tijekom dviju obnova te da je za izvorni sloj karakteristična svjetlija polikromija inkarnata, polimentna i mjestimično uljna pozlata te lazurne na podlozi od srebrnih listića.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na oltaru sv. Ladislava trajali su od 1995. do 1999. godine (sl. 7, 8, 9, 10), a obuhvaćali su sljedeće predmete: 1. tabernakul: kućište tabernakula (76 x 42 x 25 cm), raspelo s tabernakula, lijevi

andeo adorant (66 x 57 x 20 cm), desni anđeo adorant (64 x 55 x 20 cm); 2. kipovi na središnjem dijelu oltara: sv. Ladislav (237 x 106 x 45 cm) i grb uz lijevu nogu sv. Ladislava (150 x 50 x 8 cm), sv. Jelena (180 x 50 x 35 cm) i grb uz sv. Jelenu (74 x 35 x 3 cm), andeo s grbom (163 x 66 x 54 cm) i grb (64 x 36 cm), sv. Juraj (200 x 80 x 45 cm), kartuša s natpisom "sv. Juraj" (31 x 42 x 21 cm), sv. Florijan (198 x 71 x 45 cm), kartuša s natpisom "sv. Florijan" (68 x 35 x 10 cm), sv. Martin (198 x 71 x 45 cm), kartuša s natpisom "sv. Martin" (30 x 44 x 12 cm), kip prosjaka uz sv. Martina (57 x 30 cm), sv. Donat (200 x 60 x 48 cm), kartuša s natpisom "sv. Donat" (66 x 35 x 10 cm), lijevi telamon (87 x 78 x 28 cm), desni telamon (80 x 75 x 28 cm) dva pilastra ispod telamona (185 x 30 x 30 cm); 3. kipovi na vijencu: alegorija nade (110 x 80 x 30 cm), alegorija ljubavi (106 x 70 x 40 cm), lijevi veliki anđeo (120 x 150 x 55 cm), desni veliki anđeo (120 x 105 x 47 cm), lijeva urna (68 x 26 x 13 cm), desna urna (68 x 26 x 13 cm); 4. kipovi na atici: skulpturalna grupa Sv. Trojstva: Bog Otac (107 x 87 x 26 cm), Krist (115 x 87 x 26 cm) i križ (45 x 25 x 12 cm), Blažena Djevica Marija (106 x 80 x 35 cm), golubica Duha Svetoga (44 x 72 x 10 cm), deset kerubinskih glavica (7 pojedinačnih, 2 spojene i 1 vezana uz Boga Oca), rezbarene zrake i oblaci, lijevi anđeo s gornjeg vijenca (63 x 57 cm), desni anđeo s gornjeg vijenca (59 x 62 cm), dvije volute na lijevoj strani (142 x 45 x 51 cm), dvije rezbarene košare s cvijećem (61 x 47 x 30 cm), četiri girlande (105 x 30 cm); 5. baldahin: košara s cvijećem na vrhu baldahina (34 x 33 x 18 cm), lijevi i desni anđeo koji pridržavaju baldahin (80 x 75 x 30 cm) i pilastri ispod anđela (185 x 30 x 30 cm); 6. veliki grb biskupa Branjuga: (128 x 142 x 7 cm), lijevi anđeo koji pridržava grb (65 x 60 cm), desni anđeo koji pridržava grb (75 x 56 cm); 7. dekorativna plastika: rezbareni listovi koji uokviruju ophode (4 komada), posrebreni svijećnjaci (4 komada), raspelo (pronađeno iza glavnog oltara). Svi navedeni dijelovi glavnog oltara nakon radova su bili pohranjeni u depou Dijecezanskog muzeja u Zagrebu, gdje su ostali do završetka radova na oltarnoj arhitekturi. Voditeljica konzervatorsko-restauratorskih radova bila je Romana Jagić, a radove su izvodili: Aleksandar Bezinović, Renata Duvančić, Nataša Kanceljak, Maja Kolar, Božica Konjušić, Melanija Ohnjec, Anđelko Pedišić, Ksenija Škarić i Ivana Žitnik. Stolarske radove obavili su Josip Gebaj, Davor Filipčić i Dragutin Furdi. Fotografsku dokumentaciju izradio je Miro Dvorščak.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na oltaru sv. Marije trajali su od 1996. do 2000. godine, a obuhvaćali su sljedeće predmete: 1. oltarna arhitektura (354 x 305 x 66 cm): predela (47 x 300 x 55 cm), središnji dio (164 x 73 x 2 cm), dvije rezbarene grane na središnjem dijelu oltara (97 x 33 x 7 cm), dva stupa s bazama i kapitelima (165 x 26 cm), dva pilastra (164 x 38 x 16 cm), bočna krila (153 x 40 x 5 cm), vijenac (47 x 300 x 55 cm), atika (250 x 75

x 22 cm), grb biskupa Branjuga (60 x 55 x 5 cm), dvije urne s atike (41 x 20 x 27 cm); 2. kipovi: sv. Katarina (106 x 50 x 23 cm), sv. Barbara (115 x 54 x 30 cm), sv. Petar (92 x 42 x 22 cm), 3. oltarna pala (165 x 73 cm). Konzervatorsko-restauratorske radove na oltaru sv. Marije izvodili su: Ivan Duraković, Renata Duvančić, Marijana Galović, Stela Grmoljez Ivanković, Tomislav Jakopaš, Miroslav Pavličić, Vjeran Potočić, Ksenija Škarić, Orest Šuman i Denis Vokić. Stolarske radove izveli su Josip Gebaj, Davor Filipčić i Dragutin Furdi. Fotografsku dokumentaciju izradio je Miro Dvorščak. Oltar je 18. siječnja 2001. vraćen u Pokupsko i smješten u kapelu pokraj župnoga dvora do završetka građevinskih radova na unutrašnjosti crkve. Na izvornu poziciju u crkvi sv. Ladislava montiran je od 9. do 16. rujna 2011. godine.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na oltaru sv. Josipa (sl. 12) trajali su od 1996. do 2000. godine, a obuhvaćali su sljedeće predmete: 1. oltarna arhitektura (354 x 305 x 66 cm): dvije stranice oplata menze (122 x 53 x 50 cm), predela (47 x 300 x 55 cm), središnji dio (164 x 73 x 2 cm), dvije rezbarene grane na središnjem dijelu oltara (97 x 33 x 7 cm), dva stupa s bazama i kapitelima (165 x 26 cm), dva pilastra (164 x 38 x 16 cm), bočna krila (134 x 35 x 4 cm), vijenac (47 x 300 x 55 cm), atika (250 x 75 x 22 cm), grb biskupa Branjuga (60 x 55 x 5 cm), dvije urne s atike (41 x 20 x 27 cm); 2. kipovi: sv. Ana (110 x 50 x 30 cm), sv. Joakim (105 x 55 x 20 cm), sv. Pavao (95 x 52 x 22 cm), 3. oltarna pala (165 x 73 cm). Konzervatorsko-restauratorske radove na oltaru sv. Marije izvodili su: Andrej Aranicki, Ivan Duraković, Renata Duvančić, Marijana Galović, Stela Grmoljez Ivanković, Tomislav Jakopaš, Eugen Juriček, Miroslav Pavličić, Vjeran Potočić, Ksenija Škarić, Orest Šuman i Denis Vokić. Stolarske radove izveli su Josip Gebaj, Davor Filipčić i Dragutin Furdi. Fotodokumentaciju je izradio Miro Dvorščak. Oltar je 21. srpnja 2000. godine vraćen u Pokupsko i smješten u kapelu pokraj župnoga dvora do završetka građevinskih radova na unutrašnjosti crkve. Na izvornu poziciju u crkvi sv. Ladislava montiran je od 9. do 16. rujna 2011. godine.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na glavnom oltaru od 2007. do 2014. godine

Dana 5. lipnja 2007. godine skupina stručnjaka Hrvatskog restauratorskog zavoda (Ksenija Škarić, pročelnica Službe za pokretnu baštinu, Darko Ivić, voditelj Informacijsko-dokumentacijskog odjela, Anđelko Pedišić, konzervator-restaurator i Marta Budicin, konzervator povjesničar umjetnosti) zajedno s konzervatorom savjetnikom iz Konzervatorskog odjela u Zagrebu, Nevenom Bradićem, obavila je uvid u stanje dijelova arhitekture oltara sv. Ladislava iz župne crkve u Pokupskom. Utvrđeno je da se jedan dio oltarne arhitekture nalazi u podrumu župnog dvora, a drugi je smješten u potkrovlje iznad kapele u sklopu

9. Pokupsko, župna crkva Sv. Ladislava, par kerubina s atike glavnog oltara snimljen prije konzervatorsko-restauratorskih radova (fototeka HRZ-a, snimio M. Dvorščak, 1998. god.; br. neg.: 25358).
Pokupsko, the parish church of St. Ladislaus, a pair of cherubs from the main altar attic prior to conservation (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by M. Dvorščak, 1998, neg. no.: 25358)

10. Pokupsko, župna crkva Sv. Ladislava, par kerubina s atike glavnog oltara snimljen nakon podljepljivanja polikromije i odstranjivanja površinske nečistoće (fototeka HRZ-a, snimio M. Dvorščak, 1998. god.; br. neg.: 25592).
Pokupsko, the parish church of St. Ladislaus, the pair of cherubs from the main altar attic, after gluing the polychrome and removing the surface dirt (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by M. Dvorščak, 1998, neg. no.: 25592)

župnog dvora.²⁹ Spomenuti dijelovi nisu bili preventivno zaštićeni. Bili su smješteni u neodržavan prostor, u kojem nisu bili uspostavljeni kontrolirani mikroklimatski uvjeti.

Dana 25. srpnja 2007. godine djelatnici Hrvatskog restauratorskog zavoda, Anđelko Pedišić i Natalija Vasić, obavili su pregled stanja dijelova arhitekture oltara sv. Ladislava iz župne crkve u Pokupskom, smještenih u depou Dijecezanskog muzeja na Kaptolu. Tom prilikom je utvrđeno da se ondje nalaze baldahin iznad središnje niše te lijevi dio atike i pilastar ispod telamona. Na navedenim dijelovima bila su prisutna oštećenja karakteristična i za ostale nerestaurirane dijelove oltara smještene u župnom dvoru u Pokupskom.

U depo Dijecezanskog muzeja također su bili smješteni svi dijelovi glavnog oltara restaurirani od 1995. do 1999. godine, koji su bili zamotani u smeđi pak-papir, odnosno u zračnu foliju. Pregledom stanja tih dijelova, utvrđeno je da su svi slojevi površinske dekoracije na njima uglavnom fiksirani za drveni nosilac i nije primijećeno znatnije odvajanje površinskog obojenja od nosioca.

Tijekom kolovoza 2007. godine djelatnici Hrvatskog restauratorskog zavoda, Anđelko Pedišić i Eugen Juriček, uredili su prostor u potkrovlju iznad kapele u sklopu župnog dvora u Pokupskom i sve dijelove oltara složili prema cjelinama kojima pripadaju. Dijelovi su tada izmjereni, popisani, obilježeni slovima abecede i fotografski snimljeni.

11. Pokupsko, župna crkva Sv. Ladislava, glavni oltar in situ, stanje nakon konzervatorsko-restauratorskih radova 2011. (fototeka KO Zagreb, snimila M. Ožanić, 2011. godine).

Pokupsko, the parish church of St. Ladislav, the main altar in situ, condition after the conservation in 2011 (photo archive of the Conservation Department in Zagreb, photo by M. Ožanić, 2011)

Pregledom stanja dijelova arhitekture glavnog oltara utvrđeno je da je drveni nosilac bio crvotočan, a zbog neprimjerenih mikroklimatskih uvjeta na mjestu pohrane i potpuno isušen, što je uzrokovalo smanjenje njegova volumena te odvajanje i otpadanje svih slojeva površinskog obojenja koji su na njega bili položeni.

U Pokupskom su 2007. godine identificirani i dokumentirani sljedeći dijelovi arhitekture oltara: 1. središnji dio oltara: stranica retabla A (285 x 60 x 20 cm + pripadajuća daska 285 x 17 cm), stranica retabla A1 (285 x 120 x 48 cm + pripadajuća daska 285 x 17 cm), stranica retabla B (285 x 120 x 44 cm + pripadajuća daska 285 x 21 cm), stranica retabla C (285 x 135 x 23 cm + pripadajuća daska 285 x 25 cm), stranica retabla D (285 x 200 x 22 cm), stranica retabla E (285 x 45 x 14 cm), stranica retabla F (285 x 47 x 19 cm), dva ukrasa s viticom iz središnje niše (90 x 24 cm), četiri stupa (230 x 30 cm), kapiteli (35 x 40 x 40 cm), baze (13 x 42 x 42 cm), dva pilastra (237 x 25 cm), kapiteli (35 x 40 x 18 cm), baze (15 x 40 x 11 cm); 2. predele: središnji dio predele A (100 x 85 x 65 cm), središnji dio predele B (100 x 120 x 82 cm), bočni dio predele C (100 x 116 x 36 cm), dio bačvastog oplošja na bočnoj strani predele C (100 x 63 x 11 cm), vijenac bačvastog oplošja C1 (69 x 25 cm), postament D (100 x 42 x 38 cm), postament E (100

x 45 x 45 cm), rubni postament F (100 x 35 x 15 cm), rubni postament G (100 x 46 x 22 cm + pripadajuća daska 100 x 10 cm), rubni postament H (100 x 28 x 36 cm), šest rubnih dasaka uz rubne postamente na predeli (100 x 15 cm; 100 x 13 cm; 100 x 11 cm; 100 x 21 cm; 100 x 28 x 19 cm; 100 x 26 cm), fragment bačvastog oplošja I (100 x 74 x 9 cm), dio baze predele J (16 x 47 x 17 cm), fragment predele s bazom K (98 x 47 x 14 cm + pripadajuća daska 62 x 21 cm), lijevi lučni završetak otvora ophoda L (100 x 163 x 62 cm), desni lučni završetak otvora ophoda M (56 x 107 x 37 cm + pripadajući dio 45 x 60 x 7 cm), dvije kutije sitnih dijelova; 3. dijelovi visokog postolja (stipesa): A (140 x 37 x 24 cm), B (140 x 37 x 24 cm), C (140 x 47 x 17 cm), D (140 x 47 x 15 cm), E (140 x 41 x 25 cm), F (140 x 47 x 12 cm), G (140 x 42 x 9 cm), H (140 x 55 x 10 cm), I (140 x 60 x 13 cm), J (140 x 47 x 8 cm), K (235 x 50 x 21 cm), L (140 x 47 x 40 cm), M (140 x 17 cm), N (140 x 17 cm); 4. vijenac: A (68 x 238 x 117 cm), B (68 x 164 x 90 cm), C (68 x 157 x 115 cm), D (68 x 217 x 120 cm); 5. atika: lijeva strana (70 x 310 x 70 cm), desna strana (70 x 325 x 70 cm), desni gornji vijenac atike (35 x 246 x 42 cm), desna vanjska voluta (140 x 30 x 36 cm), desna unutarnja voluta (140 x 46 x 52 cm), dva dijela lomljenog zabata naatici (67 x 78 x 65 cm), zraka (180 x 15 cm), daske (60 x 21; 35 x 25 cm).

12. Pokupsko, župna crkva Sv. Ladislava, oltar sv. Josipa in situ, stanje nakon konzervatorsko-restauratorskih radova 2011. (fototeka KO Zagreb, snimila M. Ožanić, 2011. godine).

Pokupsko, the parish church of St. Ladislav, St. Joseph's altar in situ, condition after the conservation in 2011 (photo archive of the Conservation Department in Zagreb, photo by M. Ožanić, 2011)

Na temelju identifikacije i pregleda stanja svih dijelova arhitekture glavnog oltara pohranjenih u Pokupskom i Zagrebu, Hrvatski restauratorski zavod izradio je prijedlog konzervatorsko-restauratorskih radova koji je u kolovozu 2008. godine bio dostavljen Konzervatorskom odjelu u Zagrebu.³⁰ S obzirom na to da je prilikom restauriranja kipova i dijelova oltarne plastike od 1995. do 1999. godine prezentiran posljednji povijesni sloj repolikromacije, u prijedlogu radova je preporučeno da se na isti način restaurira oltarna arhitektura. Uvažavajući činjenicu da je dugoročni interes umjetnine očuvanje njezina izvornog sloja, u prijedlogu radova istaknut je zahtjev da se u postupku obrade oštećenja upotrebljavaju isključivo reverzibilni materijali na vodenoj bazi, a za retuš boje na bazi vodenog medija, uz dopuštenje završnog polaganja tanke lazurne boje na bazi rijetke otopine minimalnog postotka smole (mastiksa) u potpuno hlapivom otapalu bez sušivog ulja, koja će moći biti naknadno uklonjena.

Cjeloviti konzervatorsko-restauratorski radovi na arhitekturi glavnog oltara povjereni su restauratoru majstoru Nenadu Nefu iz Zagreba, za što je Konzervatorski odjel u Zagrebu 2009. godine izdao prethodno odobrenje.³¹

Zbog velikih dimenzija oltara, velikog broja konstruktivnih elemenata i nemogućnosti sagledavanja načina njihova povezivanja u cjeline, kao i potrebe za procjenom opsega izrade rekonstrukcija dijelova koji nedostaju, restaurator Nef je predložio da se radovi planiraju i ugovaraju na temelju prethodno izdvojenih cjelina, što bi omogućilo kvalitetniju i bolju procjenu dinamike i troškova izvođenja radova.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na donjoj zoni oltara obavljani su 2009. godine, kad je ta zona postavljena u svetište crkve.³² Konzervatorsko-restauratorski radovi na predeli i središnjem dijelu oltara završeni su 2011. godine, a iste su godine ti dijelovi montirani do visine vijenca (sl. 11).³³ Konzervatorsko-restauratorski radovi

obuhvaćali su uklanjanje starog laka na četiri stupa otopinom *Vulpexa*³⁴ i acetona uz naknadno tretiranje površine terpentinolom, uklanjanje naslaga prljavštine s poleđine oltara, drvorezbarske radove rekonstrukcije nedostajućih dijelova profila i manjih elemenata arhitekture, kitanje oštećenja u sloju nosioca i podloge, obradu kita, zaštitno lakiranje oslika i pozlate *Maimeri* matiranim lakom prije retuša, retuš oštećenja u sloju oslika uljanim bojama *Maimeri*, retuš oštećenja pozlaćenih i posrebrenih površina zamjenskim zlatom i srebrom, završno lakiranje retuširanih površina matiranim lakom *Maimeri*, podizanje skele i postavljanje arhitekture oltara te stolarsko povezivanje elemenata sa stražnje strane, natapanje stražnje strane oltara drvcidom, transport kipova iz depoa Dijacezanskog muzeja u Zagrebu u Pokupsko i postavljanje kipova i svetohraništa na oltar, te izradu fotografske dokumentacije o obavljenim radovima.³⁵ Tada su na središnji dio oltara vraćeni svi kipovi, stupovi do visine kapitela te pilastri do visine kipova dvaju telamona i anđela koji pridržavaju baldahin iznad središnje niše. Vijenac je montiran 2012. godine,³⁶ a atika, čija je montaža bila planirana za 2013. godinu,³⁷ odgođena je za 2014.³⁸

Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnom osliku i štukaturi

Odjel za zidno slikarstvo i mozaik Hrvatskog restauratorskog zavoda je od 2000. do 2001. godine obavio konzerviranje, čišćenje i djelomičnu rekonstrukciju oslika i štuko okvira na medaljonu na sjeverozapadnom dijelu svoda lađe.³⁹ Na temelju postupaka provedenih na tom medaljonu, izrađene su smjernice za nastavak konzervatorsko-restauratorskih radova na cijelom svodu crkve.

Dana 21. svibnja 2004. godine župni ured Uznesenja Blažene Djevice Marije je Konzervatorskom odjelu u Zagrebu podnio zahtjev za izdavanje prethodnog odobrenja za građevinske i konzervatorsko-restauratorske radove na štukaturi i zidnom osliku u župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Pokupskom.⁴⁰ Uz zahtjev su bili priloženi: dokumentacija zatečenog stanja, troškovnik konzervatorsko-restauratorskih radova na štukaturi u svetištu crkve te dokumentacija Hrvatskog restauratorskog zavoda koja se odnosila na konzervatorsko-restauratorska istraživanja i radove na obnovi medaljona na sjeverozapadnom dijelu svoda crkvene lađe, zajedno s laboratorijskom analizom slikanog sloja i žbuke, stratigrafskom analizom, analizom materijala te analizom tehnologije konzervatorsko-restauratorskih postupaka.⁴¹ Konzervatorsko-restauratorski radovi na štukaturi i zidnom osliku na svodu svetišta i crkvene lađe povjereni su restauratoru Nevenu Kralju iz Krasa, za što je Konzervatorski odjel u Zagrebu 2004. godine izdao prethodno odobrenje. Konzervatorsko-restauratorski radovi na obnovi štukatura u svetištu crkve završeni su 2004. godine,⁴² a istraživanja na svodnim oslikanim medaljonima lađe i štukaturi

provedena su 2005. godine.⁴³ Tijekom istraživanja na sjeveroistočnom i središnjem svodnom medaljonu lađe, restaurator Neven Kralj utvrdio je da je zbog gorenja crkve u ratnim razaranjima, sloj preslika degradiran visokom temperaturom i prekriven zapečenom prljavštinom koju nije moguće ukloniti na zadovoljavajući način, ali da ga je korištenjem kemijskih sredstava i mehaničkih metoda površinskog čišćenja moguće ukloniti i otvoriti izvorni zidni oslik.⁴⁴ Zbog donošenja odluke o prezentaciji zidnog oslika u župnoj crkvi u Pokupskom, u ožujku 2006. godine održan je sastanak stručne komisije koja je zaključila da je zbog loše očuvanosti izvornog zidnog oslika potrebno dopuniti konzervatorsko-restauratorska i povijesno-umjetnička istraživanja, nakon čega će se odrediti tehnologija čišćenja i prijedlog konačne prezentacije oslika.⁴⁵ Dopuna istraživanja trebala je dati odgovore na konzervatorske probleme u prezentaciji izgubljenog oslika na jugoistočnom i središnjem medaljonu te u izvedbi retuševa oštećenja izvornog sloja. Konzervatorski odjel u Zagrebu višekratno je proveo očevid konzervatorsko-restauratorskih radova na štukaturama i zidnim slikama, a onda je stručna komisija u lipnju 2006. godine donijela odluku da se sloj preslika zbog oštećenosti i nemogućnosti prezentacije ukloni te da se prezentira izvorni sloj.⁴⁶ Slojevi naknadnih preslika i površinske nečistoće uklonjeni su s izvornog oslika korištenjem 20%-tne otopine amonijaka uz primjenu mehaničkih metoda površinskog čišćenja.⁴⁷ Prema zaključcima sastanka stručne komisije iz ožujka 2006. godine, Konzervatorski odjel u Zagrebu proveo je istraživanja starije fotografske dokumentacije, pri čemu su pronađene fotografije iz 1965. i 1990. godine na kojima su vidljivi nedostajući dijelovi zidnog oslika na svodu crkvene lađe. S obzirom na to da je pronalazak fotografske dokumentacije omogućio izradu rekonstrukcija nedostajućih dijelova zidnog oslika, u veljači 2007. u Konzervatorskom odjelu u Zagrebu održan je sastanak stručne komisije na kojem su dogovorene daljnje smjernice za prezentaciju štukature i zidnog oslika.⁴⁸ Na sastanku je zaključeno da će se konzervatorsko-restauratorski radovi nastaviti tako da se najprije dovrši zatvaranje preostalih pukotina i zračnih džepova ispod oslika te provedu probe podljepljivanja sačuvanog slikanog sloja. Odlučeno je da će se na tri medaljona na kojima prevladava izvorni zidni oslik izraditi probe retuša oštećenja akvarelom, i to tako da se najprije izvedu probe na zasebnoj podlozi istovjetnoj izvornoj žbuci. Za nedostajuće dijelove zidnog oslika na jugoistočnom i središnjem medaljonu svoda lađe odlučeno je da će restauratori najprije izraditi prijedloge rekonstrukcija u crtežu na papiru, a nakon što crteže prihvati komisija, izradit će se slikani predloži na žbukanom nosiocu koji će se prenijeti na svod crkve te će se prema njima naslikati nedostajući zidni oslik. Nakon završetka radova na zidnom osliku, izvest će se radovi na štukaturama medaljona.

Prema izvještaju Nevena Kralja iz 2007. godine, u svim konzervatorsko-restauratorskim postupcima poduzetima tijekom radova primijenjena je tehnologija i materijali kao i u postupcima koje je 2001. godine proveo Hrvatski restauratorski zavod na medaljonu na sjeverozapadnom dijelu svoda lađe.⁴⁹ Svi fragmenti ožbukane površine koji su bili odvojeni od građe, učvršćeni su injektiranjem vapneno-kazeinske smjese,⁵⁰ a dublja oštećenja i pukotine najprije su zapunjeni grubljom, a potom finom žbukom koja je služila i kao podloga za izvedbu rekonstrukcija.⁵¹ Nedostajući dijelovi štuko dekoracije rekonstruirani su i učvršćeni korištenjem armature, a površine novoizvedenih dijelova premazane su jednim slojem vapnenog mlijeka i time pripremljene za retuš.⁵² Radovi na rekonstrukciji nedostajućih dijelova zidnog oslika i štukaturi svodnih medaljona u crkvenoj lađi dovršeni su potkraj 2007. godine.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na oltaru Sv. Križa

Drveno, rezbareno i polikromirano raspelo izvorno je bilo prislono uz zidnu sliku na sjevernom zidu crkvene lađe i bilo je dio oltara Sv. Križa kojem su pripadala još tri kipa smještena na predelu s visokim postoljem.⁵³ Prema posljednjim konzervatorskim istraživanjima, oltaru uz predelu danas nedostaje i kip sv. Marije Magdalene.⁵⁴ Uvidom u evidenciju predmeta evakuiranih iz župne crkve u Pokupskom 1991. godine, može se utvrditi da su prilikom ratne evakuacije u Muzej Turopolja u Velikoj Gorici prenesena tri kipa i četiri svijećnjaka s oltara Sv. Križa.⁵⁵ U tom popisu se ne navodi identifikacija kipova, pa su dva kipa navedena pod nazivom „svetica“, a jedan kao „neidentificirana skulptura“, ali je nedvojbeno da se radi o tri kipa. Iz popisa se također može saznati da je kip pod nazivom „neidentificirana skulptura“ bio izlagan na izložbi „Porušeno Pokupsko“ u Muzeju Turopolja od 15. prosinca 1991. godine do 30. siječnja 1992. godine, dok su ostala dva bila zasebno zapakirana i prevezena na mjesto za pohranu, najvjerojatnije u Zavod za platni promet u Velikoj Gorici. Iz svega navedenog može se izvesti zaključak da je kip sv. Marije Magdalene zagubljen ili prilikom pohrane inventara ili prilikom njegova premještanja u depo Dijecezanskog muzeja u Zagrebu.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnoj slici koja pripada oltaru obavljani su u sklopu radova na štukaturi i zidnom osliku koji su opisani u prethodnom poglavlju, a obuhvatili su i uklanjanje kasnijeg povijesnog sloja s izvornog oslika. Konzervatorsko-restauratorski radovi na raspelu počeli su 2012. godine, za što je Konzervatorski odjel u Zagrebu izdao prethodno odobrenje (sl. 13).⁵⁶

U 2012. godini izvedeni su istraživački radovi na polikromiranim slojevima i drvenom nosiocu. S oltara su uzeti uzorci za mikroskopsku i kemijsku analizu slikanih slojeva te su izrađene istražne sonde na slikanom sloju.⁵⁷ Na temelju istraživanja utvrđeno je da se na kipu Krista

13. Pokupsko, župna crkva Sv. Ladislava, oltar sv. Križa, raspelo prije konzervatorsko-restauratorskih radova (fototeka KO Zagreb, snimila M. Ožanić, 2011. godine). Pokupsko, the parish church of St. Ladislav, the altar of the Holy Cross, the crucifix before conservation (photo archive of the Conservation Department in Zagreb, photo by M. Ožanić, 2011)

nalaze tri povijesna sloja polikromije, a na križu dva, te da je preko posljednjeg položen debeo sloj potamnijelog laka. S obzirom na to da je tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova na ostalim oltarima iz crkve prezentiran zadnji povijesni sloj repolikromacije, isprva je odlučeno da se na isti način pristupi raspelu s oltara Sv. Križa, s tim da se tijekom radova ukloni potamnijeli lak koji narušava izgled zadnjeg povijesnog sloja. Budući da zbog debelih slojeva preslika nije bilo moguće na odgovarajući način podlijepiti odignute slojeve polikromije, za 2014. godinu predložen je izmijenjeni prijedlog nastavka konzervatorsko-restauratorskih radova koji je proširen na uklanjanje preslika, a u plan radova je uz raspelo uvršten i kip sv. Ivana s istog oltara.⁵⁸

Zaključak

Značajke rata na području Republike Hrvatske, koji je bio najintenzivniji 1991. i 1992. godine, nedvojbeno su vidljive

u njegovim posljedicama; osim ljudi i materijalnih dobara, ciljano su uništavani spomenici kulture s namjerom naknadne uspostave novih simboličkih oznaka i vrijednosti u prostoru.⁵⁹ Razaranje župne crkve u Pokupskom jedan je od brojnih primjera ciljanog uništavanja kulturne baštine, pri čemu je spomenik kulture bio poistovjećen ne samo s univerzalnim kontekstom nego i s posebnom simboličkom vrijednošću koja je ideološki smetala osvajaču pa ju je zato želio ukloniti.⁶⁰ Razumijevanje tako motiviranog razaranja spomenika kulture objašnjava razloge velikog broja šteta na kulturnoj baštini u prve dvije godine ratnih sukoba u Republici Hrvatskoj devedesetih godina prošlog stoljeća te uvjete u kojima je djelovao tadašnji Zavod za zaštitu spomenika kulture s ostalim ovlaštenim institucijama zaduženim za zaštitu kulturne baštine.

Ratna evakuacija crkvenog inventara iz župne crkve u Pokupskom, koja je u ovom članku rekonstruirana na temelju arhivskog materijala i svjedočenja osoba koje su u njoj sudjelovale, tipičan je primjer samoorganiziranih akcija spašavanja kulturne baštine na poprištu ratnih sukoba u kojima je uz lokalno stanovništvo sudjelovala Hrvatska vojska, djelatnici lokalnih muzeja, Zavod za zaštitu spomenika kulture i konzervatorsko-restauratorske službe.

Ta evakuacija istovremeno govori i o povezanosti lokalnog stanovništva tog kraja s vlastitim kulturnim i povijesnim identitetom, kao i o važnoj ulozi lokalnog ili regionalnog muzeja u aktivom pristupu očuvanju baštine sredine u kojoj djeluje.⁶¹ Naime, prvu ratnu evakuaciju inventara organizirali su tadašnja ravnateljica Muzeja Turopolja, Višnja Huzjak, i glavni urednik „Glasnika Turopolja“, Aleksandar Božić. Iste je godine u Muzeju Turopolja organizirana i tematska izložba „Porušeno Pokupsko“ da bi lokalno stanovništvo upoznalo korijene povijesti i tradicije na tlu na kojem živi, a posjetitelji iz drugih mjesta sredinu u koju su došli. Taj kontinuirani proaktivni pristup Muzeja Turopolja od 1991. do 2006. godine rezultirao je objavljivanjem kataloga „Porušeno Pokupsko“,⁶² monografijom „Pokupsko 1991. - 1996.“⁶³ te zbornikom radova „Pokupsko kroz prošlost i sadašnjost“.⁶⁴ U tim su publikacijama sabrani tekstovi Đurđice Cvitanović, Doris Baričević, Višnje Huzjak, Matije Jurakovića i

Aleksandra Božića, a u proširenom izdanju zbornika još i Tomislava Premerla, Ksenije Marković, Igora Maroevića, Josipa Priselca i mnogih drugih, što svjedoči o velikom i kontinuiranom zanimanju za život i kulturu Pokupskog i njegove okolice.

Što se tiče djelovanja konzervatorske službe Ministarstva kulture, primjer župne crkve u Pokupskom pokazuje svu složenost sanacije šteta i obnove spomenika kulture oštećenih u ratnim razaranjima. Naime, pokazalo se da iskustvo sa štetama iz Drugog svjetskog rata, s potresima i drugim elementarnim nepogodama nije bilo dovoljno za procjenu ratnih šteta u jeku rata u Republici Hrvatskoj. Na temelju tih usporedbi bilo je teško detaljno identificirati i predvidjeti sve dvojbe kasnije obnove, o čemu svjedoči primjer obnove zidnog oslika na svodu i sjevernom zidu crkvene lađe. Ako se pak usmjerimo na problematiku pokretnog inventara, koji je glavni predmet ovog članka, možemo utvrditi da je praksa pokazala da osim oštećenja nastalih kao posljedica izravnih borbenih djelovanja, ratne štete obuhvaćaju i oštećenja nastala tijekom demontiranja, evakuacije, transporta i smještaja predmeta u priručna spremišta, a tome treba pridodati i nestanak određenog broja predmeta tijekom evakuacije. Uvažavajući sve posebnosti šteta što ih je rat izazvao na pokretnom inventaru župne crkve u Pokupskom, moramo konstatirati da konzervatorsko-restauratorski radovi na njihovoj sanaciji još traju, što govori u prilog činjenici da je obnova ratom uništene ili oštećene kulturne baštine neizbježno dug i složen proces koji ovisi o ljudskoj volji, mogućnostima financiranja i aktualnoj politici. Pri tome moramo biti realni i imati u vidu da obnova kulturne baštine nije nužni uvjet za povratak života na područja koja su bila zahvaćena ratom i ratnim razaranjima, ali nakon nekog vremena postaje uvjet za njegov razvoj i opstanak.⁶⁵ Upravo zbog toga poslijeratnu obnovu kulturne baštine moramo sagledavati u kontekstu dugoročnih projekata koji imaju društveni cilj i važnost i koji se poduzimaju s namjerom da se ljudima koji nakon ratnih razaranja žele nastaviti živjeti onako kako su živjeli prije, vrati dio izgubljenog povijesnog identiteta i ponovno uspostavi cjelovitost elemenata koji ga utjelovljuju. ■

Bilješke

1 ĐURĐICA CVITANOVIĆ, Crkveni spomenici na području Pokupskog, Ratna razaranja i obnova, u: *Pokupsko kroz prošlost i sadašnjost*, zbornik radova, (ur.) dr. sc. Agneza Szabo, Zagreb, 2006., 170.

2 Katalog dokumentiranosti spomenika kulture stradalih u ratu (Zagreb, radni materijali Zavoda za zaštitu spomenika kulture, Ministarstvo kulture i prosvjete Republike

Hrvatske), (ur.) Zofia Mavar, Zagreb, 1991.-1993., 181-183. Oštećenja: projektilima iz topničkog oružja u nekoliko navrata srušen je toranj, teško je stradao svod crkve, krovna konstrukcija nad lađom i svetištem; crkva je zahvaćena i požarom. Inventar je djelomice evakuiran, no orgulje su, nedavno obnovljene, izgorjele, zvona uništena, oltari i skulpture na njima oštećeni.

- 3** Katalog dokumentiranosti spomenika kulture stradalih u ratu (bilj. 2), 181.
- 4** MATIJA JURAKOVIĆ, *Obnova i rušenje crkve u Pokupskom*, u: *Pokupsko 1991., Porušeno Pokupsko*, katalog izložbe (Velika Gorica, Muzej Turopolja, 15. prosinca 1991. – 30. siječnja 1992.), (ur.) Višnja Huzjak i Aleksandar Božić, Velika Gorica, 1991.
- 5** Župnik Matija Juraković navodi da je od vatre i dima uništen svod crkve s vrijednim freskama i baroknom štukaturom, a da je sva unutrašnjost crkve pocrnjela, kao i gornji dijelovi baroknih oltara s kipovima. MATIJA JURAKOVIĆ 1991., (bilj. 2). Đurđica Cvitanović navodi da su se zvona zajedno s drvenom konstrukcijom urušila na pjevalište s orguljama, a da su od paljevine stradali gornji dijelovi oltara. ĐURĐICA CVITANOVIĆ 2006., (bilj. 1), 170. Tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova na glavnom oltaru koji se nalazi u svetištu crkve utvrđeno je da su se na polikromiji kipova figuralne grupe Sv. Trojstva na gornjem dijelu atike glavnog oltara, kao i pripadajućim kerubinskim glavicama, uz naslage čađe pojavili i mjehuri, što svjedoči o visokoj temperaturi koja se podigla ispod svoda crkve zbog požara na pjevalištu.
- 6** Aleksandar Božić navodi da granata nije eksplodirala u brodu crkve i nije prouzročila veće razaranja. Usporedi: ALEKSANDAR BOŽIĆ, *Spašavanje kulturnog blaga iz pokupske crkve*, u: *Pokupsko kroz prošlost i sadašnjost*, zbornik radova, (ur.) dr. sc. Agneza Szabo, Zagreb, 2006., 347.
- 7** Dragutin Furdi, privatni dnevnik rada.
- 8** Venčeslav Lončarić, *Crkva sv. Ladislava – Pokupsko, Demontiranje i evakuacija crkvenog inventara*, zapisnik Gradskog zavoda za zaštitu i obnovu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, zapisnik potpisao direktor Venčeslav Lončarić, dipl. ing. arh., Zagreb, 18. studenoga 1991.
- 9** ALEKSANDAR BOŽIĆ, *Spašeno kulturno blago iz pokupske crkve* (16. – 19. 11. 1991.), *Pokupsko 1991., Porušeno Pokupsko*, katalog izložbe (Velika Gorica, Muzej Turopolja, 15. prosinca 1991. – 30. siječnja 1992.), (ur.) Višnja Huzjak i Aleksandar Božić, Velika Gorica, 1991.
- 10** Aleksandar Božić poslije navodi da je evakuacija trajala dva dana i da su demontirani dijelovi pokretnoga inventara utovareni u kamion sa sijenom po mraku 17. studenoga 1991. godine. U utovaru su uz Božića sudjelovali i pripadnici Hrvatske vojske: Ivan Zlodi, Mario Pralas, Mario Gabor i Milan Šestak. ALEKSANDAR BOŽIĆ 2006., (bilj. 6).
- 11** Želimir Laszlo, *Izveštaj o demontaži i evakuiranju predmeta iz župne crkve sv. Ladislava Kralja*, Zavod za zaštitu spomenika kulture Ministarstva prosvjete, kulture i športa, Zagreb, 21. 11. 1991.
- 12** Aleksandar Božić navodi da je evakuacija pokretnoga inventara trajala dva dana, 18. i 19. studenoga 1991. godine. ALEKSANDAR BOŽIĆ 2006., (bilj. 6).
- 13** Branko Kladarin, *Gradski zavod za zaštitu i obnovu spomenika kulture i prirode – Zagreb, crkva sv. Ladislava – Pokupsko, Demontiranje i evakuacija crkvenog inventara*, Zagreb, 9. 12. 1991., i *Pakiranje umjetnina iz crkve sv. Ladislava – Pokupsko (nastavak)*, Kladarin, Zagreb, 16. 1. 1992.
- 14** Dana 9. 12. 1991. godine: Romana Jagić, Tito Dorčić; 23. i 27. 12. 1991. godine: Egidio Budicin, Zdravko Dvojković i Branko Kladarin; 16. 1. 1992. Egidio Budicin, Ivica Smolković i Branko Kladarin.
- 15** Oltarne pale bočnih oltara evakuirane su 16. studenoga 1991. godine. ALEKSANDAR BOŽIĆ 2006., (bilj. 6).
- 16** Đurđica Cvitanović spominje da je pougljenjena golubica s atike oltara sv. Ladislava bila izložena u Kraljevskoj biblioteci u Kopenhagenu na izložbi „Hjaelp til ofre for krigen i Kroatien“ („Pomozite zaustaviti rat u Hrvatskoj ĐURĐICA CVITANOVIĆ 2006., (bilj. 1), 171.
- 17** VIŠNJA HUZJAK, ALEKSANDAR BOŽIĆ (ur.) *Pokupsko 1991., Porušeno Pokupsko*, katalog izložbe (Velika Gorica, Muzej Turopolja, 15. prosinca 1991. – 30. siječnja 1992.), Velika Gorica, 1991.
- 18** Dragutin Furdi, radna lista ZZRU-a, travanj 1992.
- 19** Erasmus Weddingen je od 1993. do 1994. godine radio kao konzervator u Münchenu, a od 1995. do 1996. godine surađivao je s Restauratorskim centrom u Ludbregu.
- 20** Sigrid Pfandlbauer je restauratorica zaposlena u Kunsthalle u Emdenu.
- 21** Romana Jagić, *Izveštaj s terena u Velikoj Gorici* od 21. 2. 1995. godine, Zavod za restauriranje umjetnina, 1995.
- 22** Romana Jagić, *Izveštaj s terena u Velikoj Gorici* od 6. 11. 1995. godine, Zavod za restauriranje umjetnina, 1995.
- 23** Konzervatorsko-restauratorske radove obavile su Renata Duvančić, Maja Kolar, Božica Konjušić i Ivana Žitnik, a voditeljica radova bila je Romana Jagić.
- 24** Miroslav Pavličić, Ksenija Škarić, Stela Grmoljez Ivanović, *Izvešće o provedenim konzervatorsko-restauratorskim radovima na retableima bočnih oltara sv. Josipa i sv. Marije iz župne crkve svetog Ladislava, Pokupsko, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 2000.*
- 25** Korišteno je ljepilo tvorničkog naziva *3M Spray Mount – Adhesive*. Sastav: izomeri na bazi heptana i heksana otopljeni u mješavini acetona, pentana, heksana, propana, butana, izobutana, ciklopentana, metil-cikloheksana i dimetil butana.
- 26** *Plextol D 498* je vodena disperzija približne zasićenosti otopine od 50%, koja se sastoji od termoplastičkog akrilnog polimera baziranog na metil-metakrilatu i etil-akrilatu.
- 27** *RAV 14* je vodena otopina anionaktivnih i neionogenih tenzida pomiješanih s graditeljima kompleksa i dispergentima.
- 28** *Mowilith 20* je 50%-tna otopina vinil-acetata homopolimera u mješavini etanola i acetona.
- 29** Za sada nije poznato kad su dijelovi arhitekture glavnog oltara bili preneseni iz privatne kuće u Opatiji u župni dvor u Pokupskom.
- 30** Prijedlog konzervatorsko-restauratorskih radova obuhvaćao je: preventivnu zaštitu svih dekorativnih slojeva koji

se odvajaju od drvenog nosioca, dezinfekciju, praćenje mikroklimatskih uvjeta prije pohrane, pohranu umjetnine u prostor primjeren za tu namjenu, stalno praćenje mikroklimatskih uvjeta nakon pohrane, fiksiranje svih slojeva polikromije i pozlate na nosilac, odvajanje olabavljenih dijelova oltara i priprema za konsolidaciju. Potom testiranje konsolidanata, konsolidiranje dijelova erodiranih crvotočinom odgovarajućim konsolidantom, izradu nacрта i prijedloga stolarske sanacije, učvršćivanje odlomljenih i napuknutih dijelova oltara, zamjenu dotrajalih dijelova konstrukcije novim drvom, zamjenu korodiranih čavala drvenim klinovima i mjedenim vijcima, zatvaranje pukotina na nosiocu i slojevima polikromije, uklanjanje površinske nečistoće, zapunjavanje naprslina u podlozi, rekonstrukciju odlomljenih rubova, rekonstrukciju nedostajućih dijelova rezbarije, polaganje krede na nove dijelove i oštećenja, obradu kitova i nove kredne podloge, uklapanje oštećenja u cjelinu i završni retuš, polaganje zaštitnog sloja, izradu standardne pisane i fotografske dokumentacije, praćenje ponašanja novih materijala uklopljenih u original. Stručni poslovi planirani su prema izvođačima, tako da bude uključeno: pet konzervatora-restauratora, dva stolara i jedan konzervator-restaurator za izradu rekonstrukcija nedostajućih dijelova rezbarije.

31 Konzervatorski odjel u Zagrebu, Rješenje o prethodnom odobrenju Župi Uznesenja BDM u Pokupskom za konzervatorsko-restauratorske radove na glavnome oltaru župne crkve Uznesenja BDM u Pokupskom, klasa: UP/I-612-08/09-04/1241, ur. broj: 532-04-05/9-09-2, Zagreb, 6. srpnja 2009. godine.

32 Konzervatorski odjel u Zagrebu, Dostava okončane situacije za konzervatorsko-restauratorske radove na glavnom oltaru u crkvi Uznesenja BDM u Pokupskom – zaštitni radovi za 2009. godinu, klasa: 612-08/09-26/0701, ur. broj: 532-04-05/09-09-5, Zagreb, 9. srpnja 2009. godine.

33 Nenad Nef, Oltar sv. Ladislava, crkva Blažene Djevice Marije, Izvedeni radovi i Radovi planirani za 2011. godinu, 2011. i Konzervatorski odjel u Zagrebu, Pokupsko, crkva sv. Ladislava, Nastavak konzervatorsko-restauratorskih radova na glavnom oltaru iz crkve, Prijedlog realizacije programa za 2011. godinu – dostava mišljenja, klasa: 612-08/11-15/0060, ur. broj: 532-04-04/11-11-2, Zagreb, 21. srpnja 2011. godine.

34 Tekući sapun na bazi kalijeva karbonata i metil-cikloheksil oleata.

35 Konzervatorsko-restauratorske radove izvodili su: Mirko Gnjatović, Snježana Nef, Zoran Bogut i Nenad Nef.

36 Nenad Nef, Molba za izdavanje Prethodnog odobrenja za izvođenje konzervatorsko-restauratorskih radova od 15. 6. 2012. godine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, Pokupsko, Župna crkva Uznesenja BDM/sv. Ladislava – nastavak konzervatorsko-restauratorskih radova na glavnom oltaru u 2012., klasa: 612-08/12-01/1556, ur. broj: 532-04-04/15-12-1, Zagreb, 13. kolovoza 2012. godine.

37 Nenad Nef, Ponuda za izvođenje Konzervatorsko-restauratorskih radova za 2013. godinu, kolovoz 2012. godine i Konzervatorski odjel u Zagrebu, Pokupsko, Župna crkva Uznesenja BDM/sv. Ladislava, Nastavak konzervatorsko-restauratorskih radova na glavnom oltaru, Prijedlog realizacije programa za 2013. godinu – dostava mišljenja, klasa: 612-08/13-15/0024, ur. broj: 532-04-04/11-13-2, Zagreb, 22. travnja 2013. godine.

38 Nenad Nef, Oltar sv. Ladislava, crkva BDM, Pokupsko – izmjena planiranog termina izvođenja konzervatorsko-restauratorskih radova na oltaru za 2013. godinu, od 19. svibnja 2013. godine.

39 Josip Brekalo, Pokupsko, crkva Marijina Uznesenja, Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim radovima u tijeku 2001., Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 2001. Konzervatorsko-restauratorske radove izvodili su: Adela Filip, Bojan Močnik i Slobodan Planinčević, a voditelj radova bio je Josip Brekalo. Laboratorijska istraživanja proveli su Dragica Krstić i Domagoj Mudronja.

40 Josip Priselac, Molba br. 42/2004, klasa: UP/I-360-01/04-01/152, ur. broj: 15-10-2/8-04-1, Zagreb, 7. lipnja 2004. godine.

41 Konzervatorski odjel u Zagrebu, Rješenje o prethodnom odobrenju župnom uredu Uznesenja BDM u Pokupskom za građevinske i konzervatorsko-restauratorske radove na štukaturi i zidnom osliku u crkvi BDM u Pokupskom, klasa: UP/I-360-01/04-01/152, ur. broj: 532-10-2/8-04-2/NB, Zagreb, 8. lipnja 2004. godine.

42 Konzervatorski odjel u Zagrebu, Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnom osliku i štukaturi u svetištu crkve Uznesenja BDM u Pokupskom – mišljenje, klasa: 612-08/05-15/533, ur. broj: 532-04-05/21-05-2, Zagreb, 1. travnja 2005.

43 Neven Kralj, Izvješće o zatečenom stanju i rezultatima istraživanja na štukaturi i slikanim medaljonima na svodu lađe župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Pokupskom, Kras, 30. svibnja 2005. godine.

44 Konzervatorski odjel u Zagrebu, Obnova zidnih slika u crkvi Uznesenja BDM u Pokupskom – dostava zapisnika, klasa: 612-08/06-06/361, ur. broj: 532-04-05/21-06-1, Zagreb, 4. travnja 2006. godine. Zapisnik prilikom očevida obavljenog 15. 3. 2006. godine u župnoj crkvi Uznesenja BDM u Pokupskom, u vezi s obnovom unutrašnjosti crkve – prezentacije zidnog oslika, Zagreb, 2006.

45 Članovi stručne komisije: prof. dr. sc. Ivo Maroević, dr. sc. Mirjana Repanić-Braun, Josip Brekalo, konzervator-restaurator iz Hrvatskog restauratorskog zavoda, Ranka Saračević-Würth, glavna konzervatorica iz Ministarstva kulture i Neven Bradić, ovlašteni konzervator iz Konzervatorskog odjela u Zagrebu.

46 Tu je odluku donijela Komisija za praćenje konzervatorsko-restauratorskih radova u župnoj crkvi u Pokupskom: Ranka Saračević-Würth, glavna konzervatorica iz Ministarstva kulture, Josip Brekalo, konzervator-restaurator iz

Hrvatskog restauratorskog zavoda i Neven Bradić, ovlaštenu konzervator iz Konzervatorskog odjela u Zagrebu. Konzervatorski odjel u Zagrebu, Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnom osliku i štukaturi u svetištu crkve Uznesenja BDM u Pokupskom – mišljenje, klasa: 612-08/06-15/1508, ur. broj: 532-04-05/21-06-1, Zagreb, 27. listopada 2006. godine.

47 Tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova koje je izvodio Hrvatski restauratorski zavod upotrebljavane su mješavine alkohola, amonijaka i amonijeva karbonata razrijeđene destiliranom vodom. Rezultati, zadovoljavajući u tom trenutku, postignuti su polaganjem obloga s amonijevim karbonatom preko japanskog papira. (Vidi bilješku 42., Josip Brekalo, 2001.)

48 Na sastanku su sudjelovali: dr. sc. Mirjana Repanić-Braun, Ranka Saračević-Würth, glavna konzervatorica iz Ministarstva kulture, Ivan Srša, konzervator-restaurator savjetnik iz Hrvatskog restauratorskog zavoda, Josip Brekalo, konzervator-restaurator iz Hrvatskog restauratorskog zavoda i Neven Bradić, ovlaštenu konzervator iz Konzervatorskog odjela u Zagrebu. Konzervatorski odjel u Zagrebu, Obnova zidnih slika u crkvi Uznesenja BDM u Pokupskom – dostava zapisnika, klasa: 612-08/07-05/97, ur. broj: 532-04-05/21-07-1, Zagreb, 12. veljače 2007. godine.

49 Neven Kralj, Pokupsko, crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije, Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim radovima u tijeku 2006. godine, Kras, 2007.

50 Tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova koje je izvodio Hrvatski restauratorski zavod korištena je kazeinsko-vapnena smjesa pripremljena u omjeru 1:9 (jedan dio kalcij kazeinata i devet dijelova vapna u težinskim omjerima) s dodatkom fungicidnog sredstva *Metatina*. (Vidi bilješku 42., Josip Brekalo, 2001.)

51 Tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova koje je izvodio Hrvatski restauratorski zavod za zapunjavanje dubljih oštećenja i pukotina korištena je mješavina pijeska i vapna u omjeru 1:2 za prvi sloj, te 1:3 za drugi sloj. Plića oštećenja u sloju *intonaca* zapunjena su smjesom vapna i mramornog brašna. Sve su žbuke bile napravljene od prosijanog i opranog riječnog pijeska i prosijanog gašenog vapna. (Vidi bilješku 42., Josip Brekalo, 2001.)

52 Konzervatorsko-restauratorske radove izvodili su: Neven Kralj, Branka Kralj, Matija Kralj i Ivan Novak.

53 Prijašnji izgled oltara može se utvrditi na temelju arhivske fotografije koju je snimila dr. sc. Doris Baričević 1972. godine i koja je pod rednim brojem 6 uvrštena u Elaborat o provedenim istražnim radovima na Kristovu raspelu s oltara Sv. Križa iz crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije, Pokupsko, Zagreb, 2012. koji je konzervatorica-restauratorica Sabina Obrst Krilić dostavila Konzervatorskom odjelu u Zagrebu. Na fotografiji se vidi da je na lijevu stranu predele bio smješten kip sv. Ivana, na desnu sv. Marije Magdalene, a podno raspela kip Blažene Djevice Marije.

54 Sabina Obrst Krilić, Elaborat o provedenim istražnim radovima na Kristovom raspelu sa oltara sv. Križa iz crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije, Pokupsko, Zagreb, 2012.

55 Vidi bilj. 13, Branko Kladarin 1992.

56 Konzervatorski odjel u Zagrebu, Rješenje o prethodnom odobrenju Župi Uznesenja BDM/Sv. Ladislava u Pokupskom za istražne konzervatorsko-restauratorske radove na raspelu bočnog oltara sv. Križa iz župne crkve Uznesenja BDM/Sv. Ladislava u Pokupskom, klasa: UP/I-612-08/12-04/1304, ur. broj: 532-04-04/11-12-2, Zagreb, 22. kolovoza 2012. godine.

57 Sonde su napravljene korištenjem kombinacije acetonskog gela i etilnog alkohola uz neutralizaciju otapalom na bazi sintetičkog izoparafinskog ugljikovodika Shellsol T.

58 Sabina Obrst Krilić, Izvješće o izvedenim konzervatorsko-restauratorskim radovima u 2013. godini na Kristovom raspelu s oltara Sv. Križa iz crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije, Pokupsko, Zagreb, 2014.

59 IVO MAROEVIĆ, *Rat i baština u prostoru Hrvatske*, Zagreb, 1995., 21-25.

60 IVO MAROEVIĆ 1995., (bilj. 59), 21.

61 IVO MAROEVIĆ, Muzeji i razvitak lokalnih zajednica u Hrvatskoj nakon Domovinskog rata, u: [Konzervatorsko novo iverje](#), (ur.) Davor Salopek, Petrinja, 2000., 12.

62 VIŠNJA HUZJAK, ALEKSANDAR BOŽIĆ 1991., (bilj. 17)

63 ALEKSANDAR BOŽIĆ (ur.), *Pokupsko 1991. - 1996.*, Velika Gorica, 1996.

64 AGNEZA SZABO (ur.), *Pokupsko kroz prošlost i sadašnjost*, zbornik radova, Zagreb, 2006.

65 IVO MAROEVIĆ 1995., (bilj. 59), 35.

Summary

Andelko Pedišić

WARTIME EVACUATION AND AN OVERVIEW OF PROTECTIVE TREATMENTS ON THE MOVABLE FURNISHINGS FROM THE PARISH CHURCH OF ST. LADISLAUS IN POKUPSKO

The total count of casualties from the war-stricken areas in the Republic of Croatia during the 1990s should include the vast injuries to cultural heritage. According to records of the former Institute for the Protection of Cultural Monuments of the Ministry of Culture Education and Sports, by the end of 1991 as many as 507 historical buildings had been damaged. The parish church of St. Ladislaus in Pokupsko suffered severe wartime devastation during the October and November of 1991. Apart from the large injuries to the roof, low temperatures and heavy rainfall caused further damage to the movable furnishings. In mid-November 1991, a team made up of employees of the former Zagreb City Institute for the Protection and Restoration of Cultural and Natural Monuments, the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the Ministry of Culture, Education and Sports, the Institute for Restoration of Works of Art from Zagreb, the Turopolje Museum and the editor-in-chief of the *Glasnik Turopolja* monthly from Velika Gorica dismantled, and with the help of the Croatian Army evacuated the large part of movable furnishings from the damaged church.

The evacuated objects were first taken to the Turopolje Museum in Velika Gorica, but had to be redistributed, due to the lack of storing facilities, to various locations where they were kept in different microclimate conditions, causing most damage to those pieces which were exposed to dry air and heat. The evacuated pieces were sorted into thirteen ensembles; five altars, a pulpit, and seven assorted artefacts.

Conservation work on the statues and a portion of the decorative sculpture from the main and the side altars located next to the triumphal arch was carried out from 1995 to 2000, as part of the regular programme of the Institute for Restoration of Works of Art, the Croatian Conservation Institute since 1997. Conservation work on the architecture of the main altar has been underway since 2008, when preliminary investigations were performed

on the portions that were dismantled and stored during the War of Independence.

The devastation of the parish church in Pokupsko is yet another example of the targeted destruction of cultural heritage, whereby a monument was identified not only with the universal context which it is a part of, but also with a particular symbolic value, which caused the conquerors' agitation, so they wished to annihilate it. The wartime evacuation of furnishings from the parish church in Pokupsko is reconstructed in the article, based on archival materials and the participants' testimonials. It was a typical example of a self-organized rescue mission of cultural heritage from the war zone, in which local population took part, alongside the Croatian Army, local museums' staffs, the Institute for the Protection of Cultural Monuments and the conservation service. The paper combines and systematizes archival records of the furnishings evacuated during the war, and specifically exemplifies the concept of wartime damage which is taken to encompass not only the injuries resulting directly from combat operations, but also the damage that incurs in the course of dismantlement, evacuation, transport and keeping of artefacts in makeshift storage facilities, with some objects going missing in the process. Through a timeline of conservation procedures put forward in the article, an insight can be gained into the issues arising from the conservation of cultural heritage that was destroyed or damaged in the war. A conclusion is to be made that it is a long and complex process which depends on a number of factors, and one that is taken with an aim of restoring a portion of the lost historical identity to people who wish to reassume their former way of life.

KEYWORDS: *Pokupsko, parish church of St. Ladislaus, parish church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, Croatian War of Independence, cultural heritage, wartime damage, conservation, wooden polychrome sculpture*